
QUOMODO SCIT QUOD MORTUUS ERAT? ELS SIGNES DE LA MORT A LA ITÀLIA DEL QUATTROCENTO**Jyrki Nissi**

University of Tampere, Finland

e-mail: nissi.jyrki@gmail.com

Rebut: 13 octubre 2015 | Revisat: 20 novembre 2015 | Acceptat: 26 març 2016 | Publicat: 21 juny 2016 | doi: 10.1344/Svmma2016.7.13

Resum

Els materials hagiogràfics del Quattrocento italià revelen diversos signes de mort que es tenien en compte per confirmar si una persona havia mort o s'apropava a la mort. Els signes més freqüentment repetits són la fredor del cos, canvis en el color de la pell, i la falta de pols o respiració. La pèrdua del coneixement, l'absència de parla i la immobilitat també s'observaven sovint.

Una anàlisi en profunditat mostra molts altres senyals inesperats. Alguns signes en els ulls de la gent, les dents o la llengua també podien ser una prova de mort. De vegades, fins i tot les llàgrimes als ulls o la suor al front eren considerats signes mortals. Per a alguns, la posició adoptada per una persona moribunda assenyalava la mort, per exemple, jeure sobre l'esquena o amb el cap cot, com era el costum per als morts. De la mateixa manera, les ferides o el dolor indicaven que la mort s'apropava. Les expressions 'dents de cera', 'llengua negra', 'llavis morts', i 'suor i llàgrimes de mort' demostren que les persones observaven senyals que avui no s'associen amb la mort.

Paraules clau: Quattrocento, Itàlia, mort, signes de la mort**Abstract**

Fifteenth-century Italian hagiographic materials reveal several signs of death that were taken into account to confirm whether someone was dead or approaching death. The most frequently repeated signs are the coldness of body, changes in skin colour, and the lack of pulse or breathing. Unconsciousness, speechlessness, and immobility were also often noted.

An in-depth analysis shows many other unexpected signs. Some signs on peoples' eyes, teeth or tongue could also be proof of death. Sometimes even tears or sweat on the forehead were considered as deadly signs. For some people, the position adopted by a dying person signified death, for instance, lying on one's back or with the head laid down, as was the custom for the dead. Similarly, wounds or pain told about the approaching death. The expressions like 'waxen teeth', 'black tongue', 'dead lips', and 'sweat and tears of death' show that people looked for signs that are not associated with death today.

Key Words: Quattrocento, Italy, death, signs of death

1. Introducció

Atès que la mort és quelcom que tots tenim en comú, hauria de resultar-nos interessant conèixer com els nostres avantpassats s'hi enfrontaven. Una comprensió de la història de la mort i el morir ens pot ajudar a afrontar les nostres pròpies tensions i tabús sobre aquest tema.

Avui dia la mort es defineix de forma molt precisa a través de signes primaris i secundaris. Els primers símptomes són la manca de respiració, l'absència de pols, músculs sense to, i manca de resposta a estímuls. Els signes secundaris inclouen una caiguda de la temperatura corporal, pal·lidesa de la pell, rigidesa de les extremitats, i lividesa post mortem. Així mateix, la mort també se sobrevé quan el cervell mor (Ihmisen Fysiologia ja Anatomia: 598-599). A l'Edat Mitjana, la mort no estava tan clarament definida o, en tot cas, no coneixem de manera clara la seva definició medieval. Segons Yves Ferroul, els manuals mèdics medievals no contenen instruccions per determinar la mort; en la seva opinió, aquests signes eren tan obvis per a tothom que no hi havia necessitat de repetir-los (FERROUL 1999: 31-50).

L'objectiu d'aquest treball és descobrir com les persones reconeixien l'arribada de la mort al material hagiogràfic italià del segle XV. Aquestes fonts poden proporcionar informació interessant sobre aquest tema ja que era important per a la validesa dels miracles estar absolutament segur de la mort d'algú. Els comissionats dels processos de canonització preguntaven amb freqüència als testimonis com sabien si el candidat era mort, i així, el material hagiogràfic ens revela els signes de la mort millor que qualsevol altra font medieval.

Amb aquest treball, vull abordar dues preguntes: Qui declarava la mort d'una persona i quins eren els signes de la mort a partir dels quals s'extreia aquesta conclusió? Les respostes a aquestes preguntes milloraran la nostra comprensió dels desafiaments i tasques als quals els experts mèdics, i també la gent comuna, s'enfrontaven a l'Edat Mitjana. És important tenir en compte que els metges i altres professionals de la medicina no només tractaven malalties sinó que també havien de determinar la mort d'una persona, igual que qualsevol metge modern. En aquest article també es discutirà el paper de la comunitat durant el procés de morir. A més de l'aspecte espiritual, la comunitat també jugava un paper més pràctic en l'observació dels signes de la mort juntament amb els experts mèdics.

Per tal de respondre a aquestes preguntes he estudiat el procés de canonització de Bernardí de Siena, que va tenir lloc a mitjans del segle XV,¹ i la col·lecció de miracles de Jaume de la Marca, escrita a finals del mateix segle.² La primera secció es basa principalment en el procés de

¹ He fet servir l'edició crítica de Letizia PELLEGRINI 2009.

² He fet servir el manuscrit que es conserva a la Biblioteca Vaticana: *Miracoli di Jacobo della Marca*, Vat. lat 7639, incipit "Lui si contengono alcuni miracoli da il signore Gesu Christo".

canonització de Bernardí de Siena. He optat per centrar-m'hi atès que els miracles de Jaume de la Marca no ofereixen massa informació sobre les persones responsables de la determinació de la mort. La segona secció examina els miracles de Jaume de la Marca. S'han seleccionat aquestes dues fonts per a aquest treball a causa de la gran quantitat d'informació que ens proporcionen sobre els signes de la mort. Totes les dades utilitzades en aquest treball es poden trobar a les taules 1 i 2. La taula 1 presenta tots els signes que s'esmenten en el procés de canonització de Bernardí de Siena, així com qui en fou l'observador.³ La taula 2 inclou els signes esmentats en els miracles de Jaume de la Marca.⁴ Els signes s'enregistren en l'idioma original per tal de tenir en compte les paraules específiques que es fan servir a les fonts.

Durant les últimes dècades, el material hagiogràfic s'ha utilitzat com a font per als estudis medievals de diverses formes.⁵ Tot i que les oportunitats que ofereixen aquestes fonts són innegables, també hi ha qüestions importants relacionades amb la crítica textual que és essencial reconèixer quan es treballa amb aquest material. Atès que aquests textos van ser escrits anys després dels esdeveniments històrics que s'hi descriuen, els informes es basen en la memòria dels testimonis. També és important tenir en compte que els testimonis no eren lliures d'expressar les seves opinions, sinó que només podien respondre a les preguntes que se'ls feien. A més, les seves deposicions poden estar influenciades pel fet que es donen amb la finalitat de fer sants a Bernardí i Jaume. Per tant, és possible que els deponents exageressin les seves declaracions per tal de fer que els esdeveniments semblessin més miraculosos del que eren. També és important tenir en compte que el notari del procés de canonització de Bernardí va escriure els testimonis en llatí tot i que es van donar en italià,⁶ mentre que la col·lecció de miracles de Jaume de la Marca està escrita en italià.

Potser el major desafiament metodològic quan s'utilitza aquest tipus de material de partida per a l'estudi de la mort és el fet que, en aquests casos, en realitat ningú va morir. A les fonts que he seleccionat, al final de cada cas en el qual es diu que algú estava mort, morint, o gairebé mort, el moribund es cura miraculosament. Per tant, només m'he centrat en el que va passar abans del miracle, encara que és possible, naturalment, que els miracles alteressin el record dels esdeveniments precedents. Tot i aquest desavantatge, i deixant de banda el miracle, aquestes fonts ens proporcionen una visió de les actituds de la gent sobre la mort i el morir.

³ A l'esquerra de la taula es troben els signes de la mort i l'observador; l'encapçalament indica el miracle específic. Els números romans fan referència al número del procés, mentre que la xifra aràbiga es refereix al número de miracle dins de cada procés. Per exemple, II/1 és el primer miracle del segon procés.

⁴ El nombre de pàgina del manuscrit apareix a l'esquerra i els signes de la mort a la part de dalt.

⁵ Sobre l'ús de fonts hagiogràfiques, veure, per exemple: FINUCANE 1997; GOODICH 1995; KATAJALA-PELTOMAA 2009; KLANICZAY 2004; KRÖTZL 1994; VAUCHEZ 1997; WETZSTEIN 2004.

⁶ Els notaris eren els qui atorgaven credibilitat final als miracles en escriure'ls com a "instrumentum publicum"; escrivien les actes en forma de document jurídic de manera que els processos esdevenien autèntics i públics. Sobre el paper dels notaris als processos de canonització, veure MICHETTI 2004.

La mort i el morir a l'Edat Mitjana han despertat un gran interès entre els medievalistes des de finals de la dècada de 1970. Un historiador francès, Philippe Ariès, va ser el pioner en aquest camp. D'acord amb Ariès, al segle XX la gent ja no estava tan acostumada a la presència de la mort com ho van estar les societats pre-modernes i és per aquesta raó que els historiadors haurien d'estudiar la història de la mort i el morir. El treball clàssic d'Ariès *The Hour of Our Death* és una obra ambiciosa sobre la història de la mort de l'Edat Mitjana fins a l'actualitat (ARIÈS 1981). Malgrat els defectes del seu estudi, va aconseguir plantejar qüestions importants que els investigadors posteriors han tractat de respondre.⁷ Després d'Ariès, altres historiadors francesos van tenir també un paper important en l'escriptura de la història de la mort i el morir a l'època medieval. Gairebé al mateix temps que Ariès, Michel Vovelle va publicar la seva obra mestra *La mort et l'occident, de 1300 à nos jours*, ben lligada als canvis de la societat medieval i principalment basada en l'anàlisi estadística. Més tard, Jacques Chiffolleau també va fer una important contribució a l'estudi de la mort amb la seva obra *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320-vers 1480)*, especialment important en el camp de la investigació testamentària. Per descomptat, la importància de El naixement del purgatori de Jacques Le Goff no pot ignorar-se.⁸

Anteriorment, els signes de mort només han estat estudiats per Christian Krötzl (1992) en el seu article sobre el material hagiogràfic escandinau. A diferència de Krötzl, em centraré en el material italià.

Els signes de la mort, com jo els entenc, són certs símptomes que assenyalen que algú està morint o ha mort. En altres paraules, aquests són senyals corporals externs que indiquen que la vida d'algú ha acabat o està a punt d'acabar. Hipòcrates, en El llibre dels pronòstics,⁹ enumera molts símptomes fatals, que, al meu entendre, són diferents dels signes de la mort. Quan Hipòcrates notava símptomes mortals en el cos d'un pacient, encara intentava trobar un remei per a la seva malaltia, doncs encara hi havia alguna esperança de recuperació. No obstant això, quan els signes de mort són evidents en un pacient aquesta és una situació fatal, de la qual no es pot tornar a la vida.

És essencial entendre la diferència entre els símptomes mortals d'Hipòcrates i els signes de mort dels quals parlem aquí. Hipòcrates instrueix els metges a observar certs símptomes en el cos d'un pacient per tal d'observar el comportament de la malaltia. Segons Hipòcrates, els símptomes mortals són indicacions que han de fer a un metge sospitar el pitjor. Aquests símptomes no expressen que la vida

⁷ Sobre les crítiques i la importància d'Ariès, veure PORTER 1999: 83-90.

⁸ La història del purgatori és una qüestió molt debatuda. En la seva obra clàssica, Jacques Le Goff data el naixement del purgatori al segle XII o XIII. No obstant això, Aron Gurevich va veure el naixement del purgatori ja a l'Alta Edat Mitjana i Michel Vovelle per contra, l'endarrereix al segle XV. David D'Avray combina aquestes teories tot proposant que la idea del purgatori va ser establerta ja a l'Alta l'Edat Mitjana, la doctrina oficial va ser regularitzada a la Plena Edat Mitjana i adoptada per les expressions artístiques durant la Baixa Edat Mitjana (D'AVRAY 1994: 179).

⁹ Segons Hipòcrates, els símptomes mortals són, per exemple, enrogiment dels ulls, llavis pàl·lids, i suor freda a la part posterior del coll, HIPPOCRATES 1959.

d'un pacient està acabant o ja ha acabat, sinó que ell o ella s'està acostant a la mort. Quan parla de símptomes mortals, Hipòcrates no es refereix a persones moribundes, sinó a persones amb malalties incurables.

2. Determinar la mort

A Itàlia era comú declarar que “d'acord a tots els que hi eren presents, una persona havia mort.” En el procés de canonització de Bernardí de Siena, en 15 dels 29 casos de mort la decisió va ser presa per totes els presents. En aquests casos, el moment de la mort era una situació comunitària en la qual la família i amics s'aplegaven al voltant del moribund; els testimonis prenen part en el procés mitjançant l'observació dels signes de la mort. Christian Krötzel (1992) ha fet les mateixes observacions en el material escandinau. Al nord d'Europa, la decisió també es prenia entre totes les persones presents. Aquesta era una tasca important per a la comunitat per tal de procedir amb procés de la mort i el dol.

A més del fet que els familiars havien d'estar segurs de quan començar a preparar el funeral, el consens entre els presents era també quelcom que els testimonis dels processos de canonització podien utilitzar com a argument a favor de la realització d'un miracle. Per tal de demostrar que havien estat testimonis d'un veritable miracle, havien de convèncer els membres de la comissió que s'havia confirmat la mort del pacient. Un argument rellevant era que tots els presents a l'habitació del malalt el donessin per mort.¹⁰ Els comissionats també feien aquesta pregunta amb freqüència.¹¹ En alguns aspectes això explica l'alt percentatge de casos en els quals l'arribada de la mort és observada per tothom qui era present. En alguns casos, però, aquestes persones no eren més que els membres d'una família o una llar. Per tant, no sempre es tractava d'un grup gran sinó només d'unes poques persones devotes que estaven presents en els últims moments del moribund.

En el cas d'un nen moribund anomenat Johannes, ens trobem amb una situació interessant on la gent ofereix diferents testimonis sobre l'estat vital d'una mateixa persona. Johannes estava greument malalt i els membres de la seva família van pensar que era mort o gairebé mort. Els testimonis de la família són interessants; el pare va fer servir els termes “quasi mortuus,” la mare va dir que el nen era “tamquam mortuus,” i el seu germà, de divuit anys d'edat, va dir que el noi “fuit mortuus.”¹²

¹⁰ “Interrogata si vere credit quod mortuus fuerit, dixit quod, attendis signis prescriptis... atque quod ab omnibus mortuus iudicabatur qui aderant, credit” PELLEGRINI 2009: 537.

¹¹ Per exemple: “Interrogatus si ceteri astantes eum iudicarunt mortuum, dixit quod sic et quod omnes plorabant.” PELLEGRINI 2009: 233.

¹² El pare: “... una dicti mensis fuit taliter gravatus quod pater recipiens ipsum in ulnis et videns ipsum quasi mortuum, proiecit ipsum super unum lectulum, plorantibus ipse teste, uxore et tota familia.” La mare: “ipsa testis et alii de domo tamquam mortuum dimiserunt et iudicarunt.” El germà: “...dixit se non scire aliud quam quod Iohannes fuit mortuus et pro tali ipse testis et pater ac mater ipsius iudicabant.” PELLEGRINI 2009: 254-256.

Aquest és un bon exemple de les diferents frases usades per descriure els moribunds o els morts. Tot i que les tres persones van ser testimonis del mateix esdeveniment, tots tres utilitzen expressions diferents. El pare i la mare van declarar que el nen estava gairebé mort o moribund. Per al germà, el noi ja era mort. Està clar que per a tots ells el nen havia mort o era moribund, doncs tots estaven de dol; sense cap dubte, sentien que l'estaven perdent. En tot cas, és molt interessant que aquestes expressions diferents s'esmentin als testimonis, i hi podríem veure diferències d'opinió sobre l'estat de salut.

Per descomptat, és essencial tenir en compte la naturalesa de les fonts que estem fent servir. Primer ve el problema lingüístic: els testimonis van declarar en italià i el notari ho traduï al llatí. No obstant això, els testimonis estan clarament expressats d'una manera pedant. Si el notari hagués fet la seva feina de manera més matussera, s'hauria limitat a repetir les mateixes paraules. En canvi, va fer l'esforç d'escriure aquestes diferents formulacions, per tant, aquesta no és una causa probable de la varietat d'expressions. El segon problema és el temps: el miracle va succeir el 1446, mentre que els testimonis en parlaven amb els comissionats del procés de canonització un any després. No obstant això, es tractava d'un esdeveniment que òbviament recordarien tota la seva vida, per tant, al meu entendre, no és molt probable que els records dels testimonis es veiessin afectats amb el temps. Finalment, és possible suposar que el germà no tenia exactament la mateixa experiència per determinar la mort del seu germà que els seus pares. Mentre que els pares podien veure que el nen no era mort, el germà, que era un adolescent, pensava que el seu germà ja no hi era. Aquesta última observació és important perquè veiem aquí una possible indicació que els joves no podien reconèixer la mort tan fàcilment com les persones grans, que tenien més experiència en aquesta matèria. Per tant, el reconeixement d'un cadàver requeria un coneixement previ.

2.1. Els metges com a experts en els signes de la mort

Els metges juguen un paper important en la determinació de la mort al material hagiogràfic italià del Quattrocento. Aquesta és una diferència important respecte a les fonts escandinaves, atès que en aquestes els metges no tenen una forta presència al costat del llit de mort. Joseph Ziegler va descobrir que des del segle XIII, els metges apareixen amb freqüència en els processos de canonització del sud d'Europa (ZIEGLER 1999: 220). La varietat dels metges a la Itàlia del segle XV era enorme. A la part superior de la jerarquia hi havia els professors universitaris, i a la part inferior els empírics autodidactes. La majoria dels metges, que es guanyaven la vida mitjançant la combinació de la pràctica de la medicina amb l'ensenyament d'estudiants es trobaven en algun lloc intermig (SIRAISI 2008: 7). A més, també hi havia farmacèutics i cirurgians que prestaven consell mèdic als pacients. En general, a l'Europa del segle XV, només una minoria dels metges eren graduats universitaris, però a Itàlia el percentatge de graduats universitaris era superior. Des del segle XIII, la universitat de Bolonya va ser el centre d'estudis mèdics a Europa, i més tard, al

segle XV, Pàdua va fer-se amb un paper important en el camp de la medicina. També cal tenir en compte la llarga tradició de la *Schola Medica Salernitana*.

La medicina medieval reflectia la comprensió que les persones tenien de l'univers i el cos humà. A partir de finals del segle XI en endavant, la base teòrica de la medicina galènica era accessible a l'Europa occidental. Els principis més importants eren els quatre temperaments i l'equilibri de les qualitats elementals del cos humà.

Per tal de comprendre millor el paper dels metges en el material hagiogràfic, és important fer una ullada a la relació entre la medicina i la religió. L'aparició dels metges a les fonts hagiogràfiques no és casual. Igual que el consens anteriorment esmentat entre les persones presents al voltant del lilit del moribund, els metges també tenien l'autoritat per determinar si una persona havia mort. Proporcionaven als miracles un context científic quan declaraven que un pacient no hauria estat capaç de recuperar-se sense la intervenció miraculosa de Déu (ZIEGLER 1999: 221). L'autoritat dels metges es basava en el seu coneixement del cos humà i les seves funcions. D'aquesta manera, els metges encarnaven la veu de la ciència en els processos de canonització.

A les fonts hagiogràfiques, els diferents mètodes de curació no s'exclouen mútuament ni competeixen entre ells; en canvi, és més probable que es complementin entre si. Els metges tractaven de guarir als seus pacients, sempre que pensessin que era possible que es recuperessin per mitjà de remeis. Quan un metge s'enfrontava als límits de la medicina declava que no hi havia res més que es pogués fer. Aquí era quan la religió i les pregàries als sants esdevenien importants. A l'època medieval, si els mètodes mèdics no podien curar, els sobrenaturals eren sempre una opció (ZIEGLER 1998: 4). De vegades, els mateixos metges eren els qui recomanaven aquests mètodes sobrenaturals, i en ocasions els pacients estaven disposats a utilitzar mètodes sobrenaturals mentre es negaven a rebre l'ajuda dels professionals de la medicina.

Durant el procés de canonització de Bernardí de Siena, els metges van confirmar la mort en tots els casos tercera mort. En sis dels nou casos de mort hi va haver testimonis de tot el procés. En la resta de casos, altres testimonis esmentaven la seva presència. És notable que en sis casos no sembla que hi hagués més d'un expert mèdic curant els moribunds. Un terme normal per designar un metge en el procés de canonització de Bernardí de Siena és "medicus," que, per exemple, va ser utilitzat per Gentile da Foligno—probablement els més reconegut metge italià del segle XIV—per referir-se a un culte i respectat metge.

En un cas també hi havia cirurgians tractant a un pacient amb l'ajuda de metges. Un home anomenat Leonettus Benedictus va caure d'un cavall fora dels murs de la ciutat de Siena, al juliol de 1447. La caiguda li va causar ferides greus al cap i al pit. Tres dies després es va curar amb l'ajuda de

metges i cirurgians que van arribar a la conclusió que era necessari operar-li les ferides al cap.¹³ A diferència dels metges, els cirurgians generalment eren reservats amb els seus coneixements i els compartien només dins d'un petit cercle. Per exemple, els cirurgians ensenyaven als seus fills a seguir les seves passes. Tot i que la cirurgia era una disciplina universitària, la prominència d'un cirurgià es basava generalment en la seva reputació com a sanador i el nombre de pacients curats. Per tant, si volien sobresortir en el seu camp, era necessari que no divulgessin els seus coneixements (FRENCH 2001: 249; HENDERSON 2006: 27). Segons Nancy Siraisi, els límits entre la cirurgia i la medicina no eren probablement molt diferents a la pràctica, fos quin fos el cas pel que fa a la teoria (SIRAIISI 1981: 299). Per la seva banda, John Henderson (2006: 27) ha assenyalat que a Itàlia la distinció social i professional entre els metges i els cirurgians no era tan clara com al nord d'Europa, on un cirurgià era bàsicament un barber. Tal i com suggereix el nostre exemple, els metges i cirurgians italians probablement cooperaven en els casos que requerien l'ajuda de les dues disciplines.

El cas de Leonettus també és interessant en un altre aspecte. Ens proporciona informació precisa que ens ajuda a identificar els metges que el tractaven i haurien de declarar la seva mort. Després de caure del cavall va ser portat a la casa del seu patró, el sienès Iohannis ser Anthonius de Massa. Els comissionats van demanar Iohannis si els metges havien perdut l'esperança que el pacient es recuperés i qui eren aquests metges. Va respondre que segons magister Carolus, que era el metge del famós hospital de Santa Maria della Scala,¹⁴ i altres metges havien estat d'acord amb ell, tota esperança estava perduda.¹⁵ Carolus, de 32 anys, va declarar que Leonettus presentava molts signes de mort al cap ferit.¹⁶ D'acord amb Carolus, hi havia també altres dos metges presents: magister Bartolo i magister Baverio, a qui Letizia Pellegrini ha identificat amb el conegut Baverio Maghinardo Bonetti da Imola, professor de medicina a la universitat de Bolonya en les dècades de 1430 i 1440. De 1443 a 1447, Baverio estava treballant a Siena i més tard es va traslladar a Roma per treballar com arquiatria pontifici del papa Nicolau V.¹⁷ Va ser un dels metges més importants de mitjans del segle XV a Itàlia. Això també suggereix la importància de Leonettus i el seu patró Iohannis ser Anthonius de Massa. Un home com Baverio probablement no assistia a qualsevol ciutadà mig.

¹³ “Delatus ad domum Iohannis ser Anthonii patroni sui, ubi fuit sibi per dies tres continuo a medicis et cirugicis accuratissime ministratum, qui medici tercio die dixerunt dicto Iohanni quod necesse era incidere capud...” PELLEGRINI 2009: 411.

¹⁴ A més del florentí Santa Maria Nuova, Santa Maria della Scala a Siena era un dels hospitals més famosos del Renaixement italià. Aquests dos hospitals eren models per a altres hospitals d'Itàlia, així com en altres parts d'Europa, PELLEGRINI 2009: XXV - XXVI.

¹⁵ “Interrogatus si fuit diffidatus a medicis, dixit quod sic. Interrogatus a quibus, dixit quod a magistro Carolo, medico hospitalis Sancte Marie de la Scala et quodam alio.” PELLEGRINI 2009: 469.

¹⁶ “Habebat enim caput conquassatum cum multis signis mortis adeo quod eius liberacionem credit miraculosam et non naturalem.” PELLEGRINI 2009: 470.

¹⁷ DICCIONARIO 1969: Bonetti, Baverio Maghinardo de.

A més dels metges i cirurgians, també trobem un cas de mort on un farmacèutic apareix amb els seus alumnes. Quan una dona anomenada Jacoba va sé colpejat per la caiguda d'unes pedres i trossos de fusta, magister Dominicus va sentir el soroll i es va precipitar fora de la seva farmàcia per veure què passava. Ell i els seus dos estudiants, Domenico i Bernardino, van trobar Jacoba morta a terra.¹⁸ D'acord amb el marit de Jacoba, Meus, van ser Domenico i Bernardino els qui confirmaren la mort de la seva dona.¹⁹ En conseqüència, es va utilitzar l'autoritat d'apotecaris per atorgar autenticitat als miracles.

En vuit de cada nou casos de mort en el procés de canonització de Bernardí de Siena, els metges van tractar als pacients moribunds a casa. Només en un cas va estar un metge a càrrec de la determinació de la mort en un hospital. És en aquest cas que ens trobem de nou magister Carolus de l'hospital florentí de Santa Maria della Scala, aquest cop en el seu lloc de treball.²⁰ Una nena d'onze mesos d'edat, va ser portada a aquest hospital per ser atesa. Era possiblement òrfena o havia estat abandonada pels seus pares que no podien tenir-ne cura. La nena, alletada per una dona anomenada Caterina, havia estat malalta durant deu dies i no havia pres llet durant tres dies. A magister Carolus se li va demanar que guarís la nena, però no aquest no veia cap esperança per a la seva recuperació. L'endemà, per sorpresa seva, quan va tornar a veure la nena la va trobar perfectament curada. Catherina, el seu marit i el sacerdot de l'hospital, ser Fabiano, havien demanat Sant Bernardí que ajudés la pobra nena, i les pregàries tingueren un final felíç (PELLEGRINI 2009: 416).

2.2. *Mort a la cambra del part*

Tots els metges que es troben en els casos de mort del procés de canonització de Bernardí de Siena eren de sexe masculí. Atès que les portes de les universitats estaven tancades a les dones, la carrera d'un metge no era una opció per a elles. Això no vol dir, però, que no hi hagués remeieres a l'Edat Mitjana. Les dones eren empíriques que aprenien les seves habilitats d'alguna coneguda o per mitjà de la seva pròpia experiència (PARK 1998: 130, 135), i també eren les expertes en el part. En cinc casos la mort va ser determinada per una llevadora. Aquests són tots casos en què el part no havia procedit com s'esperava, i el nadó havia nascut mort o moria poc després de néixer. Quan hi havia problemes durant el part era responsabilitat de la llevadora esbrinar si el nadó era viu o mort, i ho feia mitjançant la realització de certes proves. En el context del part, els signes de

¹⁸ "Magister Dominicus magistri Anthonii fabri, de populo Sancti Martini Senis, etatis annorum 38... cum ipse testis erat in apotheca sua et quemdaam equum ferraret, sensit magnum rumorem ac eciam clamorem personarum, et accurrens ad domum prefati Mei, vidit prefatam dominan Iacobam iacentem prostratam in terra, ut videbatur sibi, mortuam... Interrogatus quibus presentibus, dixit de se teste, Dominico et Bernardino, discipulis suis." Il processo di canonizzazione di Bernardino da Siena, 521.

¹⁹ "...omnes ibi astantes, mares et femine, eam iudicabant mortuam. Interrogatus qui erant hoc iudicantes, dixit de magistro Dominicho fabro et Barhtolomeo fabri." PELLEGRINI 2009: 520.

²⁰ No era estrany que els metges d'hospital també treballessin com a metges privats, tal i com magister Carolus feia al cas anterior. La causa principal eren els baixos salaris (HENDERSON 2006: 233).

la mort apareixen amb més freqüència en els casos de mort que afecten els nadons. Això es devia al fet que, per tal de batejar un nen, calia que fos viu. Per tant, fins i tot el més mínim senyal de vida era crucial per salvar un nadó de la condemna. A més de la important missió d'observar l'estat vital d'un nadó, les llevadores també s'encarregaven dels bateigs d'emergència.

L'autoritat de les llevadores per declarar un nen mort o viu es basava en la seva experiència en portar nadons al món. En els casos utilitzats en aquest treball, les llevadores eren dones d'edat avançada, entre cinquanta-cinc i seixanta-cinc anys d'edat. Tanmateix la seva experiència no es donava per feta, sinó que els comissionats les interrogaven per tal d'avaluar les seves habilitats. Per exemple, el 1447, quan un fill de Nicolaus Paulinus va néixer mortí, se li va demanar a una llevadora anomenada Nanna si estava acostumada a casos similars. Ella va respondre dient que se n'havia trobat un munt.²¹ Les dones també parlaven per iniciativa pròpia de les seves experiències assistint durant els parts. Quan se li va demanar a una llevadora anomenada Bucia com sabia que el nadó de Margarita de Basilea va néixer mort, Bucia va respondre que havia vist més de 140 nadons i cap d'ells s'assemblava a aquest, ni tan sols els que havien mort durant el part.²² Per tant, Bucia va utilitzar la seva experiència com a prova de la seva autoritat per confirmar la mort del nadó.

El cas de Margarita de Basilea és l'únic naixement que va tenir lloc en un hospital. El 1446 quan estava embarassada de vuit mesos va ser admesa a l'hospital de Sant Lluís a L'Aquila amb el seu marit. Hi havia tres dones que l'ajudaren a donar a llum. La llevadora responsable era la ja esmentat Bucia, i a més també hi eren presents Margarita de Capite Istrie, que també era una llevadora però clarament de rang superior al de Bucia—perquè va dir que governava l'hospital—i Margarita de Francia. Les dues darreres van dir que van veure el nadó mort, però va ser Bucia qui va realitzar proves per confirmar si ho estava.

No només les llevadores, sinó també altres dones que havien participat en parts explicaven les seves experiències en el camp per tal de consolidar la seva autoritat en el reconeixement dels signes de la mort. Al 1448 a Siena, una dona anomenada Mariana va donar a llum a un nen que estava tan greument malalt que va morir divuit dies després. Encara que la paraula llevadora no s'utilitza aquí, una certa domina Anthonia va actuar com a tal. Va ajudar a la mare durant el part i després es va encarregar del nadó.²³ Una dona noble anomenada Dea també va ajudar Mariana durant el part. Dea va dir als comissionats que sabia que el nen havia mort perquè ella mateixa havia ajudat a néixer diversos nadons i n'havia vist de morts, a més de nens més grans. A causa de la seva experiència podia reconèixer els signes de la mort.²⁴

²¹ "Interrogata si consueverunt sic nasci infantes, dixit quod pluries intervenit casus similis..." PELLEGRINI 2009: 538.

²² "Interrogata de causa sciencie, dixit se colesisse ultra centum XL pueros, et numquam vidit aliquem - eciam ex illis qui non bene nati fuerunt et non supervixerunt..." PELLEGRINI 2009: 230.

²³ "...erat in domo prefati Grifuli ad servicia uxoris sue deputata in puerperio, et sic habebat dictam puellam in sua custodia, gubernacione et regimine." PELLEGRINI 2009: 471.

²⁴ "Addidit tamen quod plures filios et filias genuit et peperit, etatis predictae infantule et eciam maioris, quos vidit mori, per quos cognovit in dicta infantula omnia signa mortis." PELLEGRINI 2009: 471.

Si fem servir la terminologia moderna per al part, el cas del fill de Mariana és l'únic que pot ser identificat com una mort neonatal. Per ser més precisos, una mort neonatal tardana, doncs el nadó va morir més d'una setmana després del naixement. Uns altres quatre casos es poden identificar en termes moderns com a morts fetals o perinatals.²⁵ Tres dels nadons van ser trobats morts en néixer i per tant els seus casos poden identificar-se com a morts intranatals. Per descomptat, és impossible dir si aquests nadons havien mort a l'úter o havien mort durant el part. En un cas només es diu que el nadó va néixer mort.²⁶ En uns altres dos casos, el part s'explica amb més detall. Tots dos són representen el que es denomina part de natges. Al 1447 a L'Aquila el nadó d'Antonius Andree va néixer d'aquesta forma. Quan la llevadora Angeluca va prendre el nadó en els seus braços el va trobar mort i el va col·locar a terra, com era el costum.²⁷

Un exemple interessant d'un part de natges és el cas de Margarita que en 1446 va entrar a l'hospital de Sant Lluís a L'Aquila. El seu va ser un part difícil perquè el nadó venia de natges. Bucia, la llevadora, va jugar un paper important en ajudar a la mare a donar a llum, i també necessità l'ajuda d'altres dones: els digué que agafessin al nadó i estressin perquè li semblava que el nadó estava mort. Bucia va agafar el peu del nadó perquè estava a prop dels genitals de la mare. Finalment, quan el nadó estava en els seus braços, Bucia va confirmar que era mort.²⁸ El cas demostra que les llevadores de vegades havien de treballar molt dur per ajudar a donar a llum. Per descomptat, quan un nadó és forçat a sortir d'aquesta manera, els resultats poden ser dramàtics. Un part de natges era un gran problema a les societats pre-modernes perquè un nadó nascut en tal posició era probable que ferís greument la mare. A causa de la posició no hi havia massa a fer per evitar que el nadó danyés els òrgans interns de la mare.

En un cas, un nadó va ser confirmat mort en l'úter; clarament una mort prenatal. Una dona anomenada Vannucia portava tres dies de part quan la seva mare Collacia li va dir que creia que el nadó estava mort en el seu ventre.²⁹ Al final, Vannucia va aconseguir donar a llum a una nena

²⁵ Existeixen diverses definicions de mort perinatal, aquí em refereixo a la utilitzada per l'Organització Mundial de la Salut: "infant deaths that occur at less than seven days of age and fetal deaths with a stated or presumed period of gestation of 28 weeks or more". BARFIELD 2011: 178.

²⁶ "Bernardinus, filius Nicolai Paulini, de civitate Esculana, mortuus natus..." PELLEGRINI 2009: 423.

²⁷ "Bernardinus, filius Antonii Andree dicti Morello, de Castelliono, comitatus Aquile, laborante matre in mortis articulo propter partum ipsius, mortuus, per pedes extractus est violenter de utero matris primum apparentes." "Vidit dictam creaturam existentem pedibus per prius, quem extrahens dimisit in tertam ut mortuum." PELLEGRINI 2009: 214, 270.

²⁸ "...vidit creaturam primo exeuntem cum pedibus et paulatim cum reliquo corpore usque ad brachia exclusive coadiuvantibus dicta obstetrice et reliquis, quia nec mater se iuvabat ut debebat, nec dictus puer se iuvabat ut reliqui pueri quos plures levavit obstetricando. Et ideo dicta obstetrix dixit astantibus 'ponite manum ad cannam dicti pueri et ipsum extrahite, quia mortuus est', ipsa obstetrice teste pedem affigendo ad ilia dicte mulieris parturientis et premendo, ut adiuvaret ipsam ad emittendum dictam creaturam. Que quidem mulier statim emisit dictam creaturam, quam collicens ipsa obstetrix in gremio suo, et intuens eandem creaturam, vidit eam mortuam." PELLEGRINI 2009: 230.

²⁹ "...dixit matri sue, nomine Collacia, se credere habere mortuam creaturam in utero suo." PELLEGRINI 2009: 206.

morta.³⁰ Collacia va demanar una llevadora que també es deia Vannucia que col·loqués el nadó al llit amb la mare però ella va respondre dient que no calia, que ja estava morta. Collacia va resar a Sant Bernardí i la nena va començar a respirar.³¹ Vannucia li va posar sal a la boca del nadó i la va col·locar en un bany calent; semblava deformada i morta, a banda de ser capaç de respirar, per tant Vannucia va anar a l'església per batejar-la. El viatge va haver de ser colpidor perquè la dona estava preocupada que la nena no arribaria viva.³² En el procés de canonització de Bernardí de Siena, aquest és l'únic cas en el qual el baptisme d'emergència es va dur a terme en una església. També ens permet saber com els nadons es preparaven per al baptisme. Per l'església romana, la sal té un caràcter religiós i sagrat i es feia servir per preparar els nadons per al baptisme abans d'entrar a l'església.³³ En el cas anterior, atès que va haver prou temps per preparar la nena, sembla que no es trobava en un perill tan gran com els que es batejaven a casa.

Un exemple de baptisme a casa és el baptisme del nadó d'Antonius. El nen va néixer de natges i la llevadora Angeluca el col·locà a terra pensant que era mort. A continuació va pregar a Sant Bernardí que tingués pietat del pobre nen i el va agafar de terra per banyar-lo. Mentre el banyava va notar que es movia, per tant, que era viu i podia ser batejat.³⁴ Angeluca va ser interrogada sobre si havia vist d'altres nadons que naixessin sense cap signe de moviment. Ella va respondre que havia vist un munt de casos similars en els quals un nadó havia revifat una vegada se'l banyava. No obstant això, en aquestes ocasions no havia resat a cap sant. Els comissionats estaven clarament interessats en l'experiència d'Angeluca en casos similars. El seu testimoni és interessant perquè infirmava als dits comissionats que tal revifalla era possible sense intervenció divina, i per tant, d'alguna manera, soscrivava l'aspecte miraculós de l'episodi. En qualsevol cas, va ser tractada com una experta en el reconeixement dels signes de vida i mort en els nadons.

3. Signes de mort

En aquest capítol, em centraré en els signes de la mort, és a dir, els símptomes que confirmaven si algú estava viu o mort, la observació dels quals determinava l'estat de les persones moribundes.

³⁰ L'extracció d'un fetus mort no era inusual a l'Edat Mitjana. El Chyrurgia d'Abulcasis, el text quirúrgic més popular de l'Edat Mitjana, descriu com i amb quins instruments ha de ser retirat un fetus mort (DONALDSON 2010: 85-88).

³¹ "Et cum dicta Collacia dixit obstetrici ut grabataret eam, respondit ipsa obstitrix: 'Non expedit, quia mortua est'." PELLEGRINI 2009: 223.

³² "Et dicta Collacia in corde suo ferventer orabat Deum ut, ex meritis beati Bernardini, puella viveret ut baptizari posset, sique statim dicta puella ossitari incepit et dicta obstitrix inmisit modicum salis in os puelle et, parato balneo calido, balneavit eam et, quamquam adhuc mortua videbatur, attamen in balneo eciam ossitavit, videbaturque facies dicte puelle adeo deformis et concussa et livida et nigra quod neque oculi neque nares discerni poterant, et signa mortui corpusculi cernebantur. Sollicita erat tamen Colucia predicta de salute anime ipsius puelle: cum prefata obstitricte dictam puellam ad ecclesiam detulit baptizandam, dubitans eciam ne dicta puella in itinere deficeret baptizate non suscepto; et predicta Colucia continue orabat..." PELLEGRINI 2009: 223.

³³ Catholic Encyclopedia: Salt. <http://www.newadvent.org/cathen/13403b.htm>

³⁴ "Deinde dum ipsa testis clamaret: 'O sancte Bernardine, fa de lu morto vivo, reviva questo citulo' et dictum puerum posuit ad balneum, qui puer cum fuit in balneo statim se movere incepit et eum statim baptizavit" PELLEGRINI 2009: 270.

S'utilitzen comunament frases com ara "quasi mortuus" o "como morto". Christian Krötzl també ha fet la mateixa observació sobre la base de fonts escandinaves. Així, sembla que la gent veia "quasi mortuus" com una etapa preliminar a la mort (KRÖTZL 1992).

Mitjançant la recerca de tots els signes de mort esmentats en el procés de canonització de Bernardí de Siena i en els miracles de Jaume de la Marca, miraré d'oferir una imatge el més completa possible de la determinació de la mort a la Itàlia del Quattrocento. Tenint en compte que els casos penals de dret civil no inclouen informació sobre les formes de reconèixer la mort, en aquest sentit aquest capítol omple els buits que altres fonts no poden omplir.³⁵

3.1. Pols i respiració

D'acord amb la biologia d'Aristòtil, el cor és l'òrgan més important del cos humà: és la font de vida i escalfor i controla tant la ment humana com el cos. D'acord amb la tradició galènica, el cos és controlat per tres òrgans: cor, cervell i fetge. Cadascun d'ells és tan important com l'altre per al cos humà i la preservació de la vida. A l'Edat Mitjana, en general, les autoritats mèdiques es combinaven: les teories d'Aristòtil, Galè, Hipòcrates i Avicena caminaven de la mà. Per tant, l'opinió d'Aristòtil sobre la principalitat del cor seguia romangué dominant, però es barrejava amb els ensenyaments d'altres autors (SIRAISI 1981: 187, 189).

A les fonts hagiogràfiques italianes utilitzades en aquest treball, la falta de pols és un dels principals signes de mort. Els batecs del cor eren però, només un signe entre d'altres, i no eren pas dominants, ni els més esmentats. En el procés de canonització de Bernardí de Siena, la manca de pols s'esmenta com a prova de mort en quatre casos d'un total de vint-i-nou. Per exemple, quan a Jacoba li van caure a sobre trossos de fusta i pedres, romangué morta durant un quart d'hora. Van trobar que no tenia pols, però també hi havia diversos altres signes de mort: no respirava, els ulls se li havien girat en blanc i tenia les extremitats fredes. Per tant, segons el seu marit, el seu cos mostrava tots els signes de la mort.³⁶

De la mateixa manera, una nena de tres anys d'edat, va ser trobada morta després de passar unes febres. La mateixa Jacoba que va ser confirmada morta en el cas anterior es presenta aquí com a testimoni tot afirmant que la nena estava morta, doncs no se li podia trobar pols ni a les mans ni als peus.³⁷ El pols també se'ls prenien als nadons acabats de néixer. Les llevadores duïen a terme

³⁵ Sobre casos penals de dret civil, veure: BEDNARSKI 2013. Agraeixo al Dr. Steven Bednarski la fructífera discussió mantinguda al respecte i la informació que m'ha proporcionat sobre aquests casos i la manca de signes de mort que presenten.

³⁶ "...addens quod per prius, per tempus predictum, non respiraverat nec habere pulsum demonstrabat, oculos revolutos habebat et exteriora frigida veluti mortui habere solent; demonstrabat etiam omnia signa mortis." PELLEGRINI 2009: 520.

³⁷ "Interrogata ad quid cognoscebat eam mortuam fore, respondit quod nec in manibus nec in pedibus reperiebatur pulsus." PELLEGRINI 2009: 551.

proves pràctiques per esbrinar si el nadó era viu o mort, i una d'aquestes proves era per confirmar si tenia pols. La llevadora posava la mà a sobre del cor del nadó, com Bucia va fer a l'hospital de Sant Lluís a L'Aquila.³⁸ Per tant, era possible cercar el batec del cor a les mans, els peus i a sobre del propi cor; una altra opció era la gola. El nadó de divuit dies de vida de Mariana va ser confirmat mort perquè no tenia pols, no respirava, i el seu cos estava fred. Anthonia, que ajudava la mare i tenia cura del nadó, va tractar de trobar-li el pols a la gola i les extremitats, però per desgràcia, semblava mort.³⁹

En els miracles de Jaume de la Marca, el pols s'esmenta amb més freqüència: en onze dels cinquanta-dos casos. Com s'ha esmentat anteriorment, en cap dels casos era l'absència de batec del cor l'únic senyal. Per exemple, un nen de vuit mesos d'edat va ser declarat mort perquè no respirava i ningú no podia trobar-li el pols arreu del cos.⁴⁰ De la mateixa manera, un nen de tres anys va ser donat per mort en caure a terra des d'una alçada. El noi es va tornar negre, no parlava i no se li trobava el pols. Alguns dels presents volien cridar a un metge, però els altres van dir que no calia perquè el nen ja era mort.⁴¹

En un cas en el procés de canonització de Bernardí de Siena un metge va prendre el pols d'un pacient després que aquest s'hagués recuperat. Un noi de quinze anys de nom Benedictus estava tan greument malalt d'una febre que el metge havia perdut tota esperança que es recuperés.⁴² El doctor Nicolau va anar a veure Benedictus l'endemà i per la seva sorpresa va descobrir que estava guarit. Per veure si el nen encara estava en perill de mort va examinar-li l'orina i el pols,⁴³ mètodes fonamentals de fer un pronòstic. El batec del cor deia als metges si un pacient estava malalt o no; així, en prendre el pols el metge podia confirmar el que li passava al cor, la font d'escalfor interna de l'ésser humà. Mitjançant l'observació de l'orina, per contra, era possible descobrir la naturalesa de la malaltia. El signe més temut era l'orina negra, que anunciava una mort propera (FRENCH 2001: 148-154).

³⁸ "Interrogata quale experimentum dicta obstitrix fecit, dixit quod apponebat alium pistum ad os dicte creature, ac etiam stringebat digitis auriculas, et manum apponebat erga cor..." PELLEGRINI 2009: 229.

³⁹ "Interrogata ad quid perpendit quod mortua erat, respondit quia vidit eam tractus facientem, item apposuit manum suam ad guttur et non sensit ibi pulsum, item similiter ad os non sensit respiracionem, item in nullo membrorum suorum apparebat pulsus, item membra suorum frigida erant." PELLEGRINI 2009: 471.

⁴⁰ "Una notte morio et cossi stette morto. E quelle de casa credendo se omnino che fosse morto perche tutti li signali de morto hauea che niente fictaua et lo pulso no se sentia in nulla parte." MIRACOLI: 44r - 44v.

⁴¹ "...quando casta in terra et tutto il uiso deuento nero como un caldaro infiato, perdette la parola et lo pulzo che niente se sentiua. Et alcuni uoleuano chiamare el medico et alcunaltri diceano a questo non li bisogna piu ne medico ne medicine perche gia e' morto." MIRACOLI: 61v - 62r.

⁴² "...misser Nicola medico disse che infallanter lu dicto Benedicto era morto et che non possea durare la sua natura fyn allo die vicesimo..." "Et venuto vede primo lu singio et non credea che fosse de Benedicto, al ultimo certificato et veduto lu dicto Benedicto et toccatoie lu sou pulzo disse che stava beny et che li darea un poco minoratino et che forea guarito." PELLEGRINI 2009: 264, 265.

⁴³ "...demum expergefactus est, ad quem cum de mane medici advenissent, iudicaverunt ex aspectu urine ipsum esse liberatum ab omni mortis pericul..." PELLEGRINI 2009: 212.

D'acord amb la medicina medieval, pols i respiració estaven connectats entre si (FRENCH 2001: 241). Tot i que eren de vegades esmentats junts com a signes de mort (juntament amb alguns d'altres), en alguns altres casos només un d'ells es registra. Per tant, el vincle entre els dos (pols i respiració) no és evident a les fonts utilitzades per a aquest article. Tot i que, en teoria, anaven de la mà, sembla probable que per la gent medieval ambdós fossin signes importants de la vida i la mort, però no vinculats entre si. En el procés de canonització de Bernardí de Siena hi ha vuit casos en què la respiració (“anhelitus / respiratione / spiritus”) s'esmenta com un signe de la mort. En els miracles de Jaume de la Marca trobem onze casos on es comenta la manca de respiració (“non fiatava”).

3.2. *Color de la pell i temperatura corporal*

El signe de mort més esmentat a les fonts d'aquest treball és el canvi de color de la pell. En un total de vint-i-un casos entre els miracles de Jaume de la Marca, la mort es reconeix pel color negre de la pell, tot i que, en general, no s'especifica quina part del cos s'ha tornat d'aquest color. Una expressió habitual és que la persona es tornà negra (“deventava nero”). De vegades es diu que tot el cos ennegreix, com en el cas de Bricita, que va ser abandonada pel metge, es va quedar sense parla durant cinc dies i es va tornar tota negra; és a dir, com un cadàver.⁴⁴ De vegades els presents s'adonaven que només la cara o el cap s'havien tornat negres, igual que en el cas de Pompeo, un nen que va caure des d'una finestra i es creia moribund.⁴⁵ El color negre del cap és normalment el resultat de penjar el cadàver cap per avall; per Pompeo, també podria ser una conseqüència d'una lesió cranial greu.

En el procés de canonització de Bernardí de Siena, hi ha cinc casos en què la coloració negra és evidència de la mort. En els miracles de Jaume de la Marca, el color negre s'identifica en general a tot el cos o només a la cara; com ara en el cas de Gentilesca, una nena de quatre anys. Al 1447, Gentilesca, la seva germana Rosanna, i la seva mare van anar a recollir la collita als camps de fora muralles de la ciutat de Civitavecchia. Com és típic del nens, Gentilesca no volia anar a treballar al camp i li va preguntar a la seva mare si podia tornar a casa a menjar cireres. El viatge de tornada de les nenes esdevingué una terrible tragèdia: quan anaven pel camí, l'aigua d'un fossat les va ruixar i Gentilesca hi va caure.⁴⁶ La gent del poble estava construint una

⁴⁴ “In Napoli una domina chiamata Bricita fo infirma grauemente de certi dogly de corpo et altre paxioni tanto grandemente che fo da li medici diffidata et stette V die che non parlo mai et deuento tutta negra et staua como un corpo morta.” MIRACOLI: 54v.

⁴⁵ “In Napoli un mercante chiamato Jacobo Pozzo de milano haue uno figliolo nomine Pompeo de misi XXII. Il quale figliolo casco da una fenestra alta tre canne et dette de capo in certe petre grosse el quale se roppe in tal modo el capo chel medico mettea tutta la mano fra la pelle et lacza del capo tanto era grande la peritura et era tutta la testa et lo uiso infiato negro et da niuno occhio non uideua lume et era in tal modo che tutti quelli che uideuano diceuano che non era possibile che posisse campare.” MIRACOLI: 140r-140v.

⁴⁶ “...Antonia de Gango... cum exivisset ad agrum causa metendi granum, et adduxit secum Gentilescam, etatis quatuor, una cum Romana, eius filias, dicta Gentilesca dixit matri testi: 'Ego volo ire ad domum pro serasis', et dum ipsa Gentilesca filia, una cum Romana altera filia, eius sorore, ivisset pro dictis serasis, venit aqua fossati per eandem viam in qua ipse due sorores ibant, ubi dicta aqua non fuit solita transire sive currere.” PELLEGRINI 2009: 261.

fortificació per a les muralles, i per tal d'omplir el fossat amb aigua havien d'obrir un nou canal. Va ser una coincidència desafortunada que el pas de l'aigua s'obrí quan les noies passaven, una allau de fang va cobrir Gentilesca i es va ofegar. Quan va ser rescatada semblava morta,⁴⁷ i quan un ciutadà honrat, Pax Henrici, la va veure més tard a la falda de la seva mare va descriure que semblava morta: tenia els ulls tancats i el rostre negre.⁴⁸

Determinar diagnòstics mèdics a partir de fonts medievals sempre és perillós. Quan es tracta de la mort, però, és més fàcil saber quins símptomes mostraven les persones perquè se sap molt bé com reacciona el cos humà a la mort. Per tant, és interessant veure com les descripcions dels cadàvers difereixen de les nostres pròpies descripcions modernes. La coloració negra en els cadàvers és probablement un senyal de livor mortis o en altres paraules, lividesa post mortem, que per a la medicina moderna és un dels signes secundaris de la mort. No obstant això, és una mica sorprenent que sigui precisament el color negre el que s'esmenti amb més freqüència (en la medicina moderna, la lividesa es descriu com de color moradenc).⁴⁹ Podríem trobar-ne una explicació en el simbolisme medieval: el negre era un símbol de la mort, el pecat i l'infern. A la vida de la gent medieval, el negre s'associava amb la mort, la qual cosa podria ser una clau important per entendre per què veien als morts de manera diferent a la d'ara.⁵⁰

Tanmateix el negre no és l'únic canvi en el color de la pell. En el procés de canonització de Bernardí de Siena hi ha dos casos en què la pell d'un cadàver es va posar lívida ("livida"), un senyal que avui en dia s'associa normalment amb la mort. De vegades negre i lívid s'utilitzen en la mateixa descripció, igual que en el cas de Johannes Marcheti de Castro Veteri, de tretze anys d'edat. Es va ofegar en un canal quan seguia un ocell que volava sobre l'aigua. Per desgràcia, va relliscar en saltar de nou a la carretera, i com a resultat va caure al canal. El pobre noi va surar riu avall fins al molí proper, on un home anomenat Lucas el va trobar. Ell i un altre home anomenat Jacob va arrossegar al nen fora de l'aigua. Quan se li va preguntar com sabia que el nen era mort Lucas va respondre que havia vist a diverses persones mortes i en aquest noi podia veure tots els signes de la mort. Va especificar que els ulls del nen estaven tancats, la cara girada cap avall i renegrada, els membres eren rígids, i tenia el cap cot.⁵¹ El testimoni de Jacob és una mica diferent doncs afegeix que el nen no movia ni respirava, el cos estava fred, i el rostre lívid.⁵² Així Jacob

⁴⁷ "...dum domines ipsius loci ipsum castrum fortificare et circumvallare vellent fossatis, recluserunt aliquos meatus, quibus reclusis, aqua habuit necessario facere impetum ita quod, considerata natura loci que montuosa est, descensum faciebat per spacium viginti cannarum. Et dum homines de dicto castro apperirent cursum aquarum, aqua repperiens puellam in via impetuose duxit eam ad planum descendendo per dictum descensum viginti cannarum, ubi submersa reperta fuit, coperta non solum aqua sed etiam luto, et ipsa puella extracta apparuit tamquam mortua." PELLEGRINI 2009: 259.

⁴⁸ "...vidit dictam puellam in manibus matris ipsius filie, que apparuit sibi quasi mortua, quia nigra fuit in facie et oculos habebat clausos..." PELLEGRINI 2009: 259.

⁴⁹ Vegeu, per exemple, el manual de medicina finès *Ihmisen Fysiologia ja Anatomia*: 598 - 599.

⁵⁰ Sobre la història i el simbolisme del color negre, vegeu PASTOREAU 2008.

⁵¹ "...dixit se plurima mortuos vidisse, et ipse puer omnia signa mortui pueri demonstrabat, et clausis oculis, facia dimissa et denigrata, et membris ac nervis conscipatis et fustatis, capite ad terram dimisso." PELLEGRINI 2009: 232.

⁵² "...dixit quod puer se non movebat, et faciem habebat lividam, oculos clausos ac os et membra intexita et totum corpus frigidum et nullus spiritus aut anhelitus in eo sentiebatur." PELLEGRINI 2009: 233.

descriu la cara del nen com lívida, mentre que per a Lucas era negra. És possible que el temps fes que els records dels dos homes diferissin, però sembla en tot cas que negre i lívid eren els colors que la gent medieval associava amb la mort.

També hi ha dos casos en què la pell es va posar pà·lida (“pallida”). Igual que amb la lividesa, la pal·lidesa (o pallor mortis) també es dona en aturar-se la circulació sanguínia. No obstant això, la lividesa és el resultat de la sedimentació de la sang a les parts més baixes del cos i és de color menys homogeni, mentre que la pal·lidesa es produeix a tot el cos quan la sang es drena de les venes.

A L’Aquila, al 1447, per un metge respectable anomenat Nicolau de Porcinariis, la pal·lidesa va ser un dels senyals que li van dir que la seva filla Bernardina s’acostava a la mort. Quan li van preguntar com sabia que la seva filla estava a punt de morir, va respondre que havia sospesat acuradament els signes i arribat a la conclusió que la mort s’apropava. No satisfets amb la resposta, els comissionats volgueren conèixer els senyals específics. Ell explicà que les seves extremitats estaven fredes i estava pà·lida com les persones moribundes.⁵³

A més del color de la pell, s’observa amb freqüència la temperatura del cos. Igual que el color de la pell, la temperatura depèn de la circulació de la sang. Segons Hipòcrates, un cos ha de ser uniformement calent i sempre era un mal senyal que el cap, els braços i les cames es refredessin (HIPPOCRATES 1959: 21). La temperatura del cos venia de l’“escalfor innata”, produïda per la “humitat radical” del cor i el cos. Aquesta humitat era com l’oli d’un llum que el manté amb vida; quan l’oli s’esgota amb l’edat, la temperatura del cos disminueix i el resultat és la mort natural.

La fredor s’esmenta set vegades com un signe de mort en el procés de canonització de Bernardí de Siena. En general, es citen també signes diversos juntament amb fredor, com en un cas d’un nen ofegat. La mare del nen va dir que ella sabia que el seu fill era mort perquè tot el seu cos era negre i inflat, fins i tot la seva llengua era negra i li penjava de la boca. El noi també estava fred, no respirava, ni mostrava cap signe de vigor. Dues dones també van ser testimonis de signes de mort en el nen. Metussa i Sucia van tocar el cos del nen per confirmar si era viu. Metussa va veure que el nen estava fred com el gel, i també li va posar l’orella sobre el cor per esbrinar si respirava, però tot va ser en va ja que el noi era mort.⁵⁴

Mentre que el canvi en la coloració de la pell era evident per a tothom que veia la persona moribunda, la fredor només podia ser confirmada tocant-la. Igual que les dones en el cas del nen ofegat, també al 1447 a L’Aquila, Tadeus Bucii de Picencia va tocar el cos del seu fill moribund

⁵³ “Interrogatus si vicina erat morti suo iudicio, dixit ut in articulo. Interrogatus in causa sciencie, dixit quod ad signa perpendebat. Interrogatus ad que signa, dixit quod erat frigida in extremitatibus et palida, ut solent esse morti vicini.” PELLEGRINI 2009: 546.

⁵⁴ “...ipsum puerum manibus suis in diversis corporis partibus tetigit et palpavit, eundemque sensit frigidem veluti congelatum ac eciam apposuit aurem suam erga cor ipsius pueri si sentire posset spiritum seu anhelitum in eo, et dixit se nichil sensisse aut percipere potuisse, propter quod tenuit et tenet ipsum mortuum fuisse...” PELLEGRINI 2009: 563

per descobrir que era fred. El nen havia patit una llarga malaltia i, finalment un vespre el seu estat va empitjorar. A la nit, quan jeia completament cobert al llit, el seu pare el va tocar i va notar que el noi estava glaçat de cap a peus, suava i tenia dues llàgrimes als ulls, la qual cosa vol dir que s'estava morint.⁵⁵

La fredor s'esmenta divuit vegades com a signe de mort en els miracles de Jaume de la Marca, essent la segona senyal més freqüentment citada després de la coloració negra. Al contrari que en el procés de canonització de Bernardí de Siena, en els miracles de Jaume, ens trobem amb casos en què la gent tracta de fer entrar en calor el cos fred d'un moribund. Per exemple, un nen de dos anys emmalaltí de febres, i tothom, inclòs el metge, el veia moribund. Així, el seu cos es va escalfar amb draps calents.⁵⁶ El mateix podia fer-se fins i tot amb nens no nascuts. A Nàpols, una dona anomenada Violant estava embarassada de vuit mesos quan va semblar que el nen se li havia mort a la panxa. Durant tres dies, no podia sentir-lo moure's i la panxa se li refredà fins al punt que ni tan sols els draps calents, banys, o unguents podien escalfar-li. El marit de Violant era metge i per tant podem suposar que l'escalfament de la panxa era un mètode acceptat en els cercles mèdics de la Itàlia del Quattrocento.⁵⁷

3.3. Els ulls i la boca

Els signes de la mort també es podien observar en els ulls i la boca. Els ulls tancats eren un tret evident dels morts i s'esmenten quatre vegades en les dues fonts. En el procés de canonització de Bernardí de Siena, a més, els "ulls girats" ("oculos revolvit") apareixen tres cops. Això podria significar que els ulls es giraven i quedaven oberts de manera que només se n'hi veia el blanc. En un cas, Jacobus Anthonius de Perugia havia emmalaltit després de punxar-se amb una espina negra. Quan la seva condició empitjorà, la seva esposa Alexandra cridà dos homes, Herculanus i Matheus, i quan aquests arribaren, Jacobus va demanar ser col·locat a terra expressant així la seva voluntat de morir a terra com era el costum pietós a l'Edat Mitjana.⁵⁸ Una vegada a terra, Alexandra, Herculanus, i Matheus van veure en ell signes de mort. Els ulls se li van girar en blanc i va estar mort mitja hora. Quan li preguntaren a Herculanus com sabia que Jacobus era mort,

⁵⁵ "Adveniente vero septima hora noctis, supradictus testis, tangens ipsum puerum, licet in lecto et copertum iacentem, repperit ipsum gelidum in pedibus, naso et toto corpore, et respiciens vidit circa tempora et frontem aliquas guttas sudoris et ad oculos lacrimas duas mortem significantes." PELLEGRINI 2009: 247.

⁵⁶ "Uno piccolino de dui anni grauemente infirmo de febre pestinenciale continua durando li molti di che lo conduxe quasi amorte el quale fo desperato da medici et dogni homo. E fo tanto presso ala morte che gia era tutto refredato che gli panni caldi non lo possiano scaldare." MIRACOLI: 52r - 52v.

⁵⁷ "In Napoli una domina chimata Uiolante muglia de un medico chiamato mss Rogeri de Cucbaro, questa era grauida de VIII mesi ala quale uenne una scesa con una doglia de reni che stette tre di et tre nocte che mai non sentene/senteste la creatura uiua in corpo et refredosse in tutto el uentre in tal modo che ne con panni caldi, ne bagni ne uncioni ne con niuna cosa mai non possiua rescaldare." PELLEGRINI 2009: 136v.

⁵⁸ Per exemple, els sants Francesc d'Assís i Bernardí de Siena van voler morir a terra (ORIGO 1963: 238). Es creia que la separació entre ànima i cos era més senzilla si el moribund jeia a terra, vegeu VOVELLE 2009: 13 [1983].

esmentà tres senyals: un d'ells eren els ulls; un altre va ser que jeia boca amunt, com Herculanus havia vist fer a molts moribunds; i el tercer foren els tres “tractus” que els moribunds solien fer.⁵⁹

Els “tractus” també són esmentats per l'esposa de Jacobus i apareixen en altres casos: tres vegades en el procés de canonització de Bernardí de Siena i deu vegades als miracles de Jaume de la Marca (“tratti della morte”). Segons el diccionari de Du Cange, “tractum facere” és sinònim de “extremum spiritum agere”, és a dir, l'últim alè que es pren abans de morir. És molt interessant que es digui que Jacobus va respirar tres cops abans de morir: ens recorda la llarga tradició cristiana de les tres exclamacions, d'acord amb la qual l'ànima fa tres exclamacions en deixar el cos. El destí de l'altra vida d'una persona depenia de si es tractava d'un dimoni o un àngel qui arrossegava l'ànima fora del cos. Aquest era un instrument pedagògic popular especialment a les Illes Britàniques.⁶⁰ Segons Michel Vovelle, l'últim alè va ser una de les metàfores repetides de la bona mort en els exemples de la Legenda aurea.⁶¹ Per tant, podem suposar que l'exemple de les últimes exclamacions era una manera de descriure una bona mort.

Sorprenentment, la gent medieval veia signes de mort també a les dents. Es diu que es tornaven “seratos / inserrata” a la boca dels morts. Per exemple, es va creure que Troiano, un nen d'un any, era mort perquè tenia els ulls tancats, les dents “serati” i no tenia pols.⁶² En un cas, es diu que tota la boca era “inserrata”.⁶³ Els termes “seratos / inserrata” aplicats a les dents potser podrien traduir-se com “dents ceroses”, indicant que la humitat de la boca se seca, de manera que les dents semblen seques i ceroses. Una altra explicació seria que les dents (o la mandíbula) es posaven rígids, com sol passar quan una persona mor. També trobem en un cas que les dents d'una persona morta s'ennegriren. La mare d'una nena de tres anys sabia que la seva filla havia mort perquè no li podia trobar el pols, tenia les dents negres, els ulls girats en blanc i les extremitats fredes.⁶⁴ Una llengua o gola negres també eren un signe de la mort: una dona va patir durant tres mesos d'una febre que va acabar amb ella pràcticament morta, és a dir, amb la llengua i la gola negres com el carbó.⁶⁵ No era estrany que a l'Edat Mitjana s'observés la llengua amb finalitats mèdiques. Quan,

⁵⁹ “Interrogatus si credit ipsum fuisse mortuum, dixit quod sic, quoniam tractus solitos fieri a morientibus fecit tres, atque signa cum oculis. Iacebat eciam supinus, prout vidit evenisse multis quos mori vidit.” PELLEGRINI 2009: 536.

⁶⁰ Per la tradició de les tres exclamacions, vegeu RITARI 2013: 125 - 152.

⁶¹ VOVELLE 2009: 37.

⁶² “...uno figliolo de un anno nomine Troiano infirmo de una graue infirmita et una uolta deuento como morto, et molti diceuano che era morto: et scapizato, chiosi gli occhi, serati li denti, perduti li pulsi et como morta staua et tutti per morto lo piangeuano.” MIRACOLI: 165 r.

⁶³ “Ad castellammare del torno un chiamato Petro de Stanella hauea un figliolo nato de otto di chiamato Johannes Antonio infirmo de scesa de testa tanto grande che moriua facendo el tratto, inserrata la bocca, cominzato a refredare.” MIRACOLI: 153 r.

⁶⁴ “Interrogata ad quid cognovit dictam puellam fuisse mortuam, respondit quod ad hec signa: primo enim carebat pulsu, item habebat dentes nigros, item habebat eciam oculos revolutos et omnes extremitas frigiditas.” PELLEGRINI 2009: 550.

⁶⁵ “una citella Maritata... fo inferma de febre continua misi tre intanta grauita che la sua lengua et lo cannarozo deuento secco et nero como carboni et desperata dalli medici et dogni aiuto humano...” MIRACOLI: 31 r.

per exemple, Gentile da Foligno va tractar al primer pacient de pesta a Perugia, va fer el seu pronòstic en funció del pols, la llengua i l'orina del pacient (FRENCH 2001: 280).

Fins i tot els llavis podien indicar que algú havia mort. Per exemple, una certa mare a Nàpols va veure que el seu nadó tenia els llavis morts. Desafortunadament no s'especifica el que volia dir amb "llavis morts".⁶⁶ Hipòcrates (1959: 11) ens en dóna una pista: segons ell, la mort és a prop si un té els llavis fluixos, penjant, blancs, i lívids. Un altre signe de mort relacionat amb la boca era l'absència de parla. En set casos als miracles de Jaume de la Marca el silenci era considerat un senyal que algú havia mort. De la mateixa manera, quan un nadó neixia plorant, aquest era un senyal clar que confirmava que estava viu. En un cas en el procés de canonització de Bernardí de Siena i en quatre casos en els miracles de Jaume de la Marca, la manca de plor era un dels senyals que indicaven que un nadó era mort.

3.4. Inconsciència, ferides i dolor

Alguns dels signes mortals estaven relacionats amb la pèrdua del coneixement. En el procés de canonització de Bernardí de Siena podem veure diverses maneres diferents de dir que algú estava inconscient o no reaccionava a les coses del món. De vegades es fa servir la paraula "insensibilis", com quan una noia anomenada Anthonia va caure en un riu.⁶⁷ Una altra forma de discutir la inconsciència era dir que algú estava privat dels sentits o l'enteniment ("privabat sensu et intellectu"). En els miracles de Jaume de la Marca una frase semblant és "non sentiva." A Policastro, quan dos metges van trobar un home caigut anomenat Caramello estès a terra, perderen l'esperança de guarir-lo malgrat tots els remeis que hi van provar. Fins i tot després de sagnar-lo l'home no recuperà els sentits, com si estigués mort, excepte pel fet de tenir pols.⁶⁸

Un altre senyal físic podien ser les ferides en el cos del moribund. De vegades les ferides d'un pacient eren tan greus que els metges o altres persones presents estaven segurs que la mort era imminent. A L'Aquila, al 1446, un nen anomenat Micutius va patir una caiguda tan greu des d'un pòrtic que dos metges van veure que seria necessari operar-li el cap.⁶⁹ Leonardus de Camerino, un metge que tractava el malalt, opinava que el nen hauria mort sense l'operació. Per tant, la ferida era un senyal de mort imminent. De la mateixa manera, sagnar també era un senyal. Quan Loysi

⁶⁶ "dicte la madre chera presente che quello piccolino morio et che le scappaua per la bocca la forma le labre morte." MIRACOLI: 29 v - 30 r.

⁶⁷ "...invenitque filiam suam respirantem, que prius sine spiritu insensibilis apparebat." PELLEGRINI 2009: 424.

⁶⁸ "In Policastro un omo chiamato Caramello pastore li casco la goctachel fe cascare in terra como morto, al quale se trouorono doi medici luno nomine mastro Sanato laltro mastro Cola, e questi fecero al predicto infirmo molti remedii et nulla cosa le trouaua. Lo fecero sagnare et niente de sangue lensiua perche staua como corpo morto che da niuno senso se sentiua excepto un poco lo pulso." MIRACOLI: 146 v.

⁶⁹ "...Micutius...cum de quodam porticali, seu grifo Aquilano vocabulo, cecedisset, altitudinis cannarum trium vel circa, festinanter advocatis medicis et videntibus caput conquassatum et concussum, iudicatum extitit per eosdem capitibus incisuram esse necesse." PELLEGRINI 2009: 213.

Bisbano, un nen de tres anys, va caure des d'una alçada no va plorar ni parlar, i la seva boca, nas, orelles i ulls sagnaven.⁷⁰ Fins i tot els dolors podrien considerar-se prova evident d'una mort propera.⁷¹ En un cas, un pacient patia de dolors tan insuperables que va perdre els seus sentits i la suor de la mort se li veia a la cara.⁷²

4. Conclusions

Les fonts hagiogràfiques italianes del Quattrocento revelen que les persones reconeixien diversos signes de mort que els confirmaven quan algú estava mort o s'hi acostava. Els signes més repetits eren la fredor del cos, canvis en el color de la pell, i la falta de pols o respiració. Inconsciència, mutisme i immobilitat també s'observaven sovint. Aquests signes, de fet, són d'esperar, doncs són els mateixos que els nostres propis experts mèdics identifiquen en l'actualitat. Atès que el cos humà funciona més o menys de la mateixa manera com ho feia fa cinc-cents anys, no és estrany que els signes més importants de mort fossin els mateixos que en temps moderns. És crucial saber que la gent era conscient exactament dels mateixos senyals que els nostres propis metges observen avui dia en els morts. Per tant, podria tractar-se del desenvolupament primerenc de l'experiència mèdica pel que fa a la ciència forense.

Una anàlisi més profunda revela també molts senyals inesperats. Signes als ulls, les dents o la llengua eren prova de mort. De vegades, fins i tot les llàgrimes o la suor del front eren signes mortals. Per a algunes persones, la posició adoptada per una persona moribunda podia també significar la mort, per exemple, jeure boca amunt o amb el cap cop, com era el costum per als morts. De la mateixa manera, les ferides o el dolor indicaven que la mort s'apropava. Expressions com ara "dents ceroses", "llengua negra", "llavis morts", i "suor i llàgrimes de la mort" mostren que la gent buscava senyals que no tenen relació amb la mort en l'actualitat.

Tot i que alguns dels signes apareixen amb més freqüència que d'altres, no és possible veure'n cap com a més important que els altres. Normalment n'hi ha diversos que s'esmenten junts, per tant, no hi ha evidència, per exemple, de l'opinió aristotèlica del paper superior del cor en el cos humà. A l'Edat Mitjana, la mort no es determinava tan clarament com en l'actualitat: hi havia diversos signes que l'anunciaven i cap d'ells no era pas insuperable.

Sembla que la gent estava familiaritzada amb els senyals, doncs, en la majoria dels casos eren observats per tots els presents. En alguns casos se li donava autoritat a metges, cirurgians,

⁷⁰ "Uno chiamato Loysi Bisbano de tre anni casco da alto piu de 4 canni el quale fo raccolto per morto che lui non piangiua, non parlaua ne fiataua et ensiuale sangue per la bocca per lo naso et per gliocchi et per le orecchie et tutto era deuentato infiato nero, refredato et desperato de medici." MIRACOLI: 104 r.

⁷¹ "...lei era in tanto dolore che li pareva morire." MIRACOLI: 247v.

⁷² "Antonello li uenne un dolore de corpo et de uentre tanto grande che tutto se abandono un dolore insupportabile che li facea uenire li sudore de la morte, et era priuato dogni sentimento per gran dolore..." MIRACOLI: 266r.

farmacèutics, o llevadores que podien dir quan no hi havia esperança, sinó que la mort o l'agonia eren imminents. A diferència del cas de les fonts escandinaves, els experts mèdics tenien un paper important en la determinació de la mort a Itàlia. Això no és sorprenent si pensem de nou en la sòlida formació mèdica italiana del segle XII en endavant. Sembla, però, que als experts no se'ls demanava visitar un moribund amb l'única finalitat de confirmar la seva mort, sinó que se'ls cridava per tractar i tenir cura del pacient. Per tant, romanien al costat del pacient fins que moria i en aquest moment confirmaven la seva mort. La primera prioritat de les llevadores era tenir cura dels nadons, i quan arribava el moment, tenien la responsabilitat de declarar la mort del nadó.

No sembla haver cap desconfiança envers metges i llevadores, però la gent es basava en la seva pròpia anàlisi. Tenien mètodes clars d'observació dels signes com ara tocar el cos, especialment els braços, les cames, el pit i la gola per tal de trobar el pols o esbrinar si un cos ja estava fred. De la mateixa manera, posaven l'orella a sobre del pit o la boca del moribund per tal de veure si respirava. Aquests mètodes també els feien servir els qui no tenien experiència mèdica. De vegades, però, quan els metges no estaven presents, la gent tenia opinions contradictòries sobre com procedir, atès que la determinació de la mort i els seus signes no sempre era una tasca fàcil. De tant en tant la gent esperava hores amb un cadàver abans de pregar a un sant; d'altres es feia immediatament quan algú semblava mort. Curiosament, no hi ha mencions de mala olor com a signe de la mort. Potser en cap dels casos el cadàver va romandre en un lloc prou temps com perquè s'hagués començat a descompondre. O, més probablement, quan havia passat temps suficient per tal que el cadàver hagués començat la seva descomposició, ja no es donaven miracles. Cal tenir en compte el fet que en alguns casos les persones no eren probablement mortes d'acord als nostres estàndards moderns, però simplement es pensava que ho estaven. Fins i tot els metges moderns cometen errors en determinar la mort, i és per aquesta raó que alguns metges diuen que la descomposició és l'únic signe definitiu de la mort. Per descomptat, també és possible que hi hagués raons per les quals no estaven disposats a parlar de males olors.

A les fonts hagiogràfiques, la proporció de morts infantils és relativament alta. En estudiar els casos de mort de nens i adults, tenim la impressió que els signes són els mateixos per a tots ells. Fins i tot un fetus mort va ser declarat mort a causa de la fredor del ventre de la mare. No hi ha però cap esment a morir de vellesa. Això és a causa del caràcter de les fonts, atès que al material hagiogràfic ens trobem amb només el tipus de casos en què les persones no estaven disposades a morir. Per tant, no s'hi inclouen episodis en els quals algú havia portat una vida llarga i estava llest per trobar-se amb la mort perquè en aquests casos no hi havia necessitat d'un miracle. Això explica per què la vellesa no és un dels signes de la mort contemplada en aquestes fonts.

En estudiar els signes medievals de la mort, no podem obviar la naturalesa social i col·lectiva de la mort. A les cases particulars, quan algú es moria es donava una ocasió pública. De vegades només els membres de la família participaven en el moment de la mort i observaven els seus signes, però en general, també hi havia presents els parents propers, veïns i amics. De vegades

també hi havia experts mèdics i clergues, i de tant en tant fins i tot estranys, sobretot quan hi havia un accident en un espai públic. La determinació de la mort i l'observació dels signes de mort transformaven el morir en una situació comunitària: els espectadors jugaven un paper actiu i important en l'observació dels signes. Mentre que les persones planyien el seu ésser estimat, també havien d'observar el seu cos per estar segurs de si la mort ja havia arribat. De vegades un expert se n'ocupava, però pel mateix, tothom havia d'estar al corrent d'aquests signes.

És fonamental assenyalar que l'experiència mèdica moderna en la determinació de la mort està profundament arrelada en la tradició medieval. La gent reconeixia els mateixos signes de mort que avui identifiquem. Tot i que els manuals mèdics medievals ometen la informació sobre el reconeixement dels cadàvers, a partir de fonts hagiogràfiques podem veure clarament com es feia, i que els seus mètodes s'assemblaven a molts dels nostres. A partir d'altres fonts legals sabem que era costum declarar que algú havia mort quan moltes persones declaraven que ho estava. Les fonts hagiogràfiques són notables perquè ens diuen també com se sabia que algú havia mort. Aquestes fonts podrien ser útils no només per a la història mèdica, sinó que també poden oferir coneixements importants per a l'estudi de la història legal i penal. Atès que podem observar clarament com es determinava la mort en aquest període, l'estudi dels signes de la mort podria beneficiar no només als estudis mèdics i de la mort, sinó també als estudis jurídics.

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries

MIRACOLI. *Miracoli di Jacobo della Marcha*, Vat.lat 7639, incipit «Lui si contengono alcuni miracoli da il signore Gesu Christo».

PELLEGRINI, Letizia, 2009. *Il processo di canonizzazione di Bernardino da Siena (1445 - 1450)*, Introduzione e edizione a cura di Letizia Pellegrini, Frati editori di Quaracchi, Roma (*Analecta Franciscana*, XVI, Nova series Documenta et studia, 4).

Fonts secundàries

ARIÈS, P., 1981. *The Hour of Our Death*, Vintage Books: New York.

BARFIELD, W. D., 2011. “Standar Terminology for Fetal, Infant and Perinatal Deaths”, *Pediatrics*, 128: 177-181.

D’AVRAY, D. L., 1994. *Death and the Prince. Memorial Preaching Before 1350*, Clarendon Press, Oxford.

DICZIONARIO 1969. *Diccionario Biografico degli Italiani*, 11.

DONALDSON, L. M. L., 2010. “The Chyrurgia of Albucasis and other works, 1500”, *Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 41: 85-88.

FERROUL, Y., 1999. “The Doctor and Death in the Middle Ages and the Renaissance”, E. DuBruck, G. Barbara (ed.), *Death and dying in the Middle Ages*, Peter Lang Publishing, New York: 31–50.

FINUCANE, R., 1997. *Rescue of the Innocents: Endangered Children in medieval Miracles*, Macmillan, Basingstoke.

FRENCH, R., 2001. *Canonical Medicine: Gentile da Foligno and Scholasticism*, Brill, Leiden.

GOODICH, M., 1995. *Violence and Miracle in the Fourteenth-Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1995.

HENDERSON, J., 2006. *The Renaissance Hospital. Healing the Body and Healing the Soul*, Yale University Press, New Haven , London.

HIPPOCRATES, 1959. *Prognosis* (the Loeb Classical Library with an english translation by W.H.S. Jones, vol. II), William Heineman LTD, London.

HUIZINGA J., 1989. *Keskiajan syksy. Elämän- ja hengenmuotoja Ranskassa ja Alankomaissa 14. ja 15. vuosisadalla*, WSOY, Juva (Finnish translation of original *Herfsttij der Middeleeuwen: Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden*, 1919).

IHMISEN..., 2009. *Ihmisen Fysiologia ja Anatomia*, WSOY.

KATAJALA-PELTOMAA, S., 2009. *Gender, Miracles and Daily Life. The Evidence of Fourteenth-Century Canonisation Processes*, Brepols, Turnhout.

KLANICZAY, G. (ed.), 2004. *Medieval Canonization Processes – Legal and Religious Aspects*, École Française de Rome, Roma.

KRÖTZL, C., 1992. "Evidentissima signa mortis: Zu Tod und Todesfeststellung in mittelalterlichen Mirakelberichten", G. Blaschitz (ed.), *Symbole des Alltags Alltag des Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz: 765 -775.

KRÖTZL, C., 1994. *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter*, Societas Historica Finlandiae (Studia Historica 46), Helsinki.

MICHETTI, Raimondo (ed.), 2004. *Notai, miracoli e culto dei santi. Pubblicità e autenticazione del sacro tra XII e XV secolo*, A. Giuffrè Editore, Milano.

ORIGO, I., 1963. *The World of San Bernardino*, Jonathan Cape, London.

PARK, K., 1998. *Medicine and Magic. The Healing Arts*, J.C. Brown, R.C. Davis (ed.), *Gender and Society in Renaissance Italy*, Longman, London – New York: 129-149.

PASTOREAU, M., 2008. *Black: The History of a Color*, Princeton University Press, Princeton - Oxford.

PORTER, R., 1999. "The Hour of Philippe Ariès", *Mortality*, vol. 4, no. 1: 83-90.

RITARI, K., 2013. "The Irish Escatological Tale. The Two Deaths and its sources", *Thought. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, vol. 68, Fordham University, New York: 125-152.

SIRAISI, N., 1981. *Taddeo Alberti and his Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

SIRAISI, N., 2008. *History, Medicine and the Traditions. Renaissance Learning*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.

VAUCHEZ, A., 1997. *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge.

VOVELLE, M., 2009. *La morte e l'occidente. Dal 1300 ai giorni nostri*, Laterza, Bari [Gallimard, Paris, 1983].

WETZSTEIN, T., 2004. *Heilige vor Gericht. Das Kanonisationsverfahren im europäischen Spätmittelalter*, Böhlau Verlag, Köln.

ZIEGLER, J., 1998, *Medicine and Religion c. 1300: The Case of Arnau de Villanova*, Clarendon Press, Oxford.

ZIEGLER, J., 1999. "Practitioners and Saints: Medical Men in Canonization Processes in the Thirteenth to Fifteenth Centuries", *Social History of Medicine*, Vol. 12 No. 2: 191-225.

Apèndix

Taula 1. Signes de la mort en el procés de canonització de Bernardí de Siena

	II/1	II/2	II/3	II/5	II/6	II/9	II/10	II/12	II/13	II/14	II/15	II/16	II/18	III/1	III/9	III/35	III/36	III/43	III/50	III/52	III/60	III/62	III/64	III/72	III/81	III/82	III/83 83	III/90 90	III/95 95
omnibus presentibus	X		X		X		X	X	X		X			X				X	X			X			X		X	X	X
familia							X	X																					
medicus						X			X		X			X	X		X			X			X	X					
obsterix		X		X									X			X										X			
sacerdos																					X								
sine pulsu				X												X								X					X
frigida	X				X		X										X							X			X	X	
vomitus																X													
fluxu sanquinis																X					X								
fecit tractus																	X								X				X
declinasset caput					X												X												
vulnus												X				X			X										
quasi mortuus							X	X															X						
oculos revolvit																								X	X				X
oculos clausa				X		X	X																						X
sine anhelitus	X			X	X						X																		
sine respiratione																								X					
sine spiritus	X			X	X																								
sine vigore	X																												
insensibilis etc.									X				X		X								X	X			X		
os revolvit																									X				
oculos levavit																									X				
pallida																									X			X	
tumefactus	X																										X		
inflatus																				X									
livida		X			X																						X		
nigra	X	X			X			X																			X		
non movebat				X	X						X	X														X			
color innormal																										X			
dentes nigros																													X
dentes seratos							X																						
pustule nigre							X																						
lacrimas							X																						
lingua innormal	X																												
membra infustata					X																								
dolore mortis																					X								
supinus iacebat																									X				
sudor							X																						
infans non ploravit																										X			

Taulla 2. Signes de la mort en els Miracles de Jaume de la Marca

	Labre morte	tratti della morte	lingua nero	non fiatava	senza polso	senza parlare	raffred dato	nero	ferita	non sentiva	fluxu de sangue	occhi chiusi	Bocca/ dente incerata	occhi incerata	non piangeva	senza muovere	dolore	sudore
29v-30r	X																	
31r (a)		X																
31r (b)			X															
44r-44v				X	X													
47r		X																
51r-51v						X												
52r-52v							X											
52v							X	X										
54v (a)							X	X										
54v (b)									X									
61v-62r					X	X		X		X								
63v-64r						X		X										
65r				X														
66r				X	X					X								
68r					X			X							X			
68v		X																
70v-71r								X										
72v							X	X										
86r					X		X											
104r				X		X	X	X			X				X			
116r		X																
118v									X									
119v		X																
133r			X				X	X				X						
134r				X	X			X				X						
136v							X											
140r-v								X	X			X						
145r-v							X											
146v										X								
153r		X					X						X					
153r-v				X	X			X					X					
155r				X											X			
164v								X										
165r					X							X	X					
168v					X								X	X				
169r				X		X		X								X		
176r		X																
179r-v					X		X	X										
184r						X	X	X			X							

187r							X	X					X					
196r		X	X															
200v						X				X						X		
209r-v		X						X							X			
220r							X											
220v							X	X										
228v																	X	
229r		X																
230r				X			X	X										
234r				X			X	X										
247v									X									X
266r																	X	X
274r-v				X	X		X											

